

Журба Оксана Леонідівна — науковий співробітник відділу організації наукової та редакційно-видавничої роботи КрЮОІ ОДУВС

Порушення кримінальних справ про торгівлю людьми за матеріалами оперативно-розшукової діяльності

У статті розглядаються проблемні питання порушення кримінальної справи про торгівлю людьми за матеріалами оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: торгівля людьми, організовані злочинні групи, матеріали оперативно-розшукової діяльності, порушення кримінальної справи.

Своєчасне й обгрунтоване рішення про порушення кримінальної справи про торгівлю людьми є гарантією законності, провадження розслідування і судового розгляду кримінальної справи, забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального процесу.

Важливу роль у механізмі забезпечення законності й обгрунтованості прийняття даного рішення відіграють матеріали оперативно-розшукової діяльності, які використовуються для цієї мети. Але практичні працівники оперативних і слідчих підрозділів по-різному тлумачать поняття матеріалів оперативно-розшукової діяльності, які використовуються для порушення кримінальної справи про торгівлю людьми, висувають неоднакові вимоги щодо таких матеріалів, тому гострою залишається проблема визначення моменту прийняття рішення про порушення кримінальної справи по такому тяжкому злочину, як торгівля людьми, яка здебільшого вчиняється організованими злочинними угрупованнями, до складу яких нерідко входять посадові особи різних відомчих установ, а в окремих випадках і працівники відповідних правоохоронних органів.

Як злочин торгівлю людьми вивчали багато вчених: І. П. Бліщенко, Л. Н. Галенська, І. І. Карпець, І. І. Лукашук, А. В. Наумов, В. П. Панов, Ю. О. Решетов., Г. О. Зорін, В. Є. Емінов, В. І. Куліков, А. І. Коннов, В. В. Лунєєв, А. С. Овчинський, В. С. Овчинський, С. С. Овчинсь-

кий, М. А. Погорецький, В. О. Танкевич, М. П. Яблоков, які в більшості випадків комплексно досліджували проблеми криміналістичної методики розслідування торгівлі людьми.

З іншого ж боку, значний внесок у наукове дослідження кримінально-процесуальних проблем використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності зробили: Ю. П. Алєнін, Ю. М. Грошевий, В. А. Колесник, М. М. Михєєнко, М. А. Погорецький, В. М. Тертишник, М. Є. Шумило та ін.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що наукові дослідження щодо актуальних питань порушення кримінальних справ про торгівлю людьми за матеріалами оперативно-розшукової діяльності не проводились, ця проблема розглядалась здебільшого окремо з процесуальної або оперативно-розшукової точок зору, а між тим знання щодо даного питання мають велике значення для розробки засобів виявлення, розкриття та розслідування злочинів цієї категорії.

Метою статті є аналіз основних проблем, які виникають при порушенні кримінальних справ за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, та визначення поняття і вимог до матеріалів оперативно-розшукової діяльності, за якими порушуються кримінальні справи про торгівлю людьми.

Проблема торгівлі людьми — одного з негативних явищ сучасного суспільства вперше була піднята світовими правозахисниками на початку ХХ ст. У нашій країні проблема торгівлі людьми виникла більше 10 років тому. Сучасна торгівля людьми є багатоаспектною загрозою для всіх народів і розглядається як сучасна форма рабства, яка супроводжується найгрубшими і найжорстокішими порушеннями прав людини. Торгівля людьми є, перш за все, порушенням прав людини на життя, свободу і незалежність від рабства в усіх його формах.

Масштаби, яких досягла торгівля людьми на рубежі тисячоліть, дозволяють порівняти її хіба що з класичною античною работоргівлею. Темпи розвитку торгівлі людьми набагато інтенсивніші за торгівлю зброєю і наркотиками. Як сектор тіньової економіки торгівля людьми, поставлена в більшості країн поза законом, приносить колосальні доходи її власникам і саме тому продаж і перепродаж людей вважається прибутковим заняттям для багатьох злочинних груп, залучених у даний бізнес. Вона тісно пов'язана з відмиванням грошей, торгівлею наркотиками, підробкою документів і нелегальним вивозом людей. Це нове джерело доходів для міжнародної злочинності.

Аналіз наукової літератури та матеріалів правоохоронних органів щодо проблем боротьби з торгівлею людьми, свідчить, що злочини в більшості випадків вчиняються злочинними групами з досить високим рівнем організованості.

Торгівля людьми в Україні характеризується високим рівнем латентності, яка, в свою чергу, обумовлена низкою факторів, одним

з яких є неможливість всебічного вивчення проблеми та об'єктивного висвітлення результатів традиційними методами.

Аналіз матеріалів практики свідчить, що торгівля людьми має специфічний механізм учинення, який обумовлює особливості одержання первинної інформації та складності виявлення і розкриття цього злочину. Торгівці людьми не “працюють” одноособово, особливості злочину потребують значних коштів, зусиль та широких можливостей. Для того, щоб завербувати і переправити жертв торгівлі з однієї країни до іншої, знайти покупця та продати їх, однієї особи недостатньо, тому даний злочин, як правило, вчинюється в складі організованих злочинних угруповань, члени яких мають міждержавні зв'язки і діють досить законспіровано. До того ж, поведінка жертв дозволяє злочинцям безперешкодно та без особливих зусиль переконувати їх у необхідності терміново оформити документи на виїзд та не розголошувати цього факту. Тому переважна більшість злочинів про торгівлю людьми виявляється безпосередньо органом дізнання. Тобто, органи дізнання мають за мету встановити можливі факти продажу, іншої оплатної передачі людини, а також здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам).

Більшість жертв торгівлі людьми — жінки і неповнолітні дівчата, яких примушують до надання сексуальних послуг. У суспільстві існує негативне ставлення до такого явища, як проституція, яке нерозривно пов'язане з торгівлею людьми, що призводить до відмови потерпілих звертатися до правоохоронних органів із заявою про скоєний відносно них злочин, давати показання, або не бажання батьків заявляти про зникнення своїх дочок. Тому правоохоронним органам у більшості випадків доводиться самостійно використовувати всі можливості пошуку інформації для попередження, виявлення та розкриття даного виду злочину. З цього приводу оперативно-розшукова діяльність стає найбільш важливою при боротьбі з торгівлею людьми.

У процесі здійснення оперативно-розшукових заходів, у тому числі й тих, що направлені на розкриття злочинів про торгівлю людьми, всі отримані відомості про ознаки злочину, причетних до нього осіб, інші дані, які сприяють розкриттю злочинів, відповідним чином фіксуються, а вже ці матеріально фіксовані джерела і є матеріалами оперативно-розшукової діяльності.

У науковій літературі зазначається, що матеріали ОРД, які використовуються в інтересах кримінального судочинства, — це матеріально-фіксовані джерела, що виникають у процесі здійснення оперативно-розшукових заходів і містять відомості (інформацію) про ознаки злочину, осіб, які до нього причетні, а також інші дані, що сприяють його

розкриттю і можуть бути використані для прийняття рішень у кримінальному процесі [1, с. 279].

Оскільки кожне явище має зміст та форму, то категорію “матеріали оперативно-розшукової діяльності” відносимо до форми, а змістом матеріалів ОРД є оперативно-розшукова інформація.

При виявленні та розкритті злочинів про торгівлю людьми інформацією є будь-які фактичні дані, які отримуються в установленому законом порядку та способу, з усіх не заборонених законом джерел, уповноваженим суб’єктом, відповідно до мети і завдань ОРД, які можуть стати основою для прийняття та обґрунтування рішень по справах про торгівлю людьми.

З метою виявлення та розкриття злочинів про торгівлю людьми оперативні підрозділи, перш за все, намагаються отримати інформацію для початкової роботи, до неї можна віднести інформацію, яка отримана з оперативних джерел; зі скарг або заяв потерпілих; інформація, отримана при перевірці туристичних фірм, або фірм-посередників, які надають послуги з працевлаштування, чи шлюбних агентств; інформація, отримана при взаємодії підрозділів та відомств: а саме від Українського бюро Інтерполу, СБУ, Деркомкордону чи правоохоронних органів інших держав; інформація засобів масової інформації чи громадських організацій.

Для того, щоб таку інформацію (фактичні дані), яка є змістом матеріалів ОРД, можна було використати відповідно до визначених Законом напрямків в інтересах кримінального судочинства, вона повинна бути придатна для формування відповідно приводів та підстав для порушення провадження у кримінальній справі або проведення слідчих дій, прийняття інших процесуальних рішень і отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі.

Для використання оперативно-розшукової інформації (фактичних даних) в інтересах кримінального процесу важливим є як інформаційне значення цієї категорії, так і її матеріально-документальне закріплення, яке дає можливість перевірки отримання цих даних у ході ОРД кримінально-процесуальними засобами, у зв’язку з чим перед теорією ОРД і кримінального процесу постає завдання вироблення таких форм матеріалів ОРД, які б відповідали вимогам кримінального процесу при використанні їх для прийняття відповідних процесуальних рішень [1, с. 279—280].

Складовою матеріалів ОРД є відповідний документ, а процес складання документів в ОРД називають оперативно-розшуковим документуванням.

У більшості випадків документ ОРД в правозастосовній діяльності отожднюється з матеріалами ОРД, але В. К. Лисиченко зазначає, що у зв’язку з відсутністю науково розробленого поняття “документ”

і схожого з ним поняття “матеріали”, не чітко формулюються окремі норми, де ці терміни застосовуються у різних значеннях [2, с. 179].

У теорії кримінального права, кримінального процесу та криміналістики документ визначають: або лише як письмові акти [3, с. 283; 4, с. 178; 5, с. 176; 6, с. 55]; як акти застосування права, способи засвідчення чи викладення фактів, що мають юридичне значення [7, с. 184]; як будь-які предмети, що засвідчують факти, які мають юридичне значення [8, с. 159; 9, с. 276]; як “письмовий акт, призначений засвідчувати події або факти, які мають юридичне значення” [10, с. 774, 797], але найповніше визначення документу дає В. К. Лисиченко, визначаючи його як письмовий акт чи спеціально виготовлений предмет, на якому за допомогою письма чи інших знакових систем закріплені відомості про обставини, які мають значення для справи, що піддаються спеціальним дослідженням з метою з'ясування його доказового значення [11, с. 19].

Аналіз норм Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” та норм відомчих нормативно-правових актів дає можливість зазначити, що поняття “матеріали ОРД” ширше за поняття “документи ОРД”, тобто “документи ОРД” можна співвіднести як частину цілого — “матеріалів ОРД”.

Але при проведенні оперативно-розшукових заходів щодо злочинів про торгівлю людьми, отримана оперативно-розшукова інформація знаходиться не лише в документі, носіями інформації бувають і вироби, макети та інші об'єкти, які в подальшому використовуються як в інтересах оперативно-розшукової діяльності, так і кримінального судочинства.

Поняття “матеріали оперативно-розшукової діяльності”, “оперативно-розшукові документи” характеризують способи матеріального закріплення оперативно-розшукової інформації. Тому різний зміст мають і поняття “використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності” та “використання оперативно-розшукової інформації”.

Коли йдеться про використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності, то ми можемо говорити про використання як оперативно-розшукової інформації, так і матеріалів, тобто документів, предметів, у яких вона зафіксована.

Виникає необхідність формулювання загальних вимог щодо матеріалів оперативно-розшукової діяльності, які можуть бути використані при порушенні кримінальних справ про торгівлю людьми.

По-перше, матеріали оперативно-розшукової діяльності повинні містити дані, які відповідно до ст. 64 КПК України входять до предмету доказування по кримінальній справі, а саме дані про ознаки підготовлюваного чи вчиненого злочину про торгівлю людьми, дані про осіб, які вчинили або готуються до вчинення даного злочину.

По-друге, матеріали оперативно-розшукової діяльності повинні містити результати та хід заходів, які було проведено.

По-третє, при документуванні злочинів про торгівлю людьми необхідно чітко і правильно вказувати дати та місце вчинення юридично значимих дій запідозрених осіб.

По-четверте, відповідно до Закону “Про оперативно-розшукову діяльність” матеріали повинні бути отримані належним суб’єктом.

По-п’яте, всі отримані в ході документування злочинів про торгівлю людьми матеріали повинні бути належним чином оформлені, після чого вони й отримують правове значення.

Практика документування злочинів про торгівлю людьми свідчить, що матеріали оперативно-розшукової діяльності несуть різне інформаційне та правове навантаження.

Як вже було зазначено, злочини про торгівлю людьми в більшості випадків вчинюються в складі організованої злочинної групи, що вимагає від оперативних підрозділів при оперативно-розшуковому документуванні даного виду злочинів отримання необхідних матеріалів різними способами. Тому матеріали оперативно-розшукової діяльності можна розділити за способом їх отримання на: 1) отримані в ході негласних ОРЗ, результати яких мають відповідний ступінь таємності; 2) отримані гласним, офіційним шляхом.

Якщо матеріали ОРД отримані у ході негласних оперативно-розшукових заходів, їх можна поділити на: 1) ті, що можуть бути розсекречені в установленому законом та відомчими нормативними актами порядку; 2) які не підлягають розсекреченню.

Залежно від характеру: 1) вербального походження: повідомлення, отримані від осіб, які перебувають у конфіденційних відносинах з оперативно-розшуковими підрозділами; пояснення, заяви, звернення окремих осіб;

2) документального походження: отримані від фізичних та юридичних осіб гласно й негласно; складені уповноваженими особами в ході їх оперативно-службової діяльності (протоколи, акти, рапорти, довідки, зведення, меморандуми, огляди, звіти тощо);

3) речового походження: виявлені в ході ОРЗ; виготовлені в ході оперативно-службової діяльності (макети, копії тощо).

Оскільки документування оперативно-розшукової діяльності злочинів про торгівлю людьми тісно пов’язано з доказуванням по кримінальній справі, матеріали можна поділити на: 1) ті, які містять інформацію про носії фактичних даних; 2) у яких зафіксовані дані про дії запідозрених у вчиненні злочину осіб; 3) які містять інформацію про матеріальні сліди злочинів та інші фактичні дані, що можуть бути використані в інтересах кримінального процесу.

Фактичні дані про місце перебування підозрюваної особи, наявність та місце знаходження документів, предметів, які мають сліди дії з ознаками злочину, — осіб, яким відомі обставини вказаного

злочину, тобто всі фактичні дані в сукупності, що містяться в матеріалах оперативно-розшукового документування злочинів про торгівлю людьми, дають можливість зробити кримінально-правову, кримінально-процесуальну оцінку цих матеріалів та визначитися з можливістю використання їх для порушення кримінальної справи.

Оскільки ані норми Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, ані норми КПК України не регулюють процедуру надання органам дізнання, слідчому, прокурору матеріалів оперативно-розшукової діяльності, вважаємо за доцільне дане рішення висловлювати в формі постанови, яка за своєю формою наближена до постанов слідчого, і в якій насамперед викладені мотиви, по яким конкретні матеріали оперативно-розшукової діяльності направляються відповідному адресату. Отримання слідчим матеріалів оперативно-розшукового документування злочинів про торгівлю людьми і буде приводом для прийняття відповідного процесуального рішення.

Саме матеріали оперативно-розшукової діяльності, якщо вони є доброякісними, дають можливість уповноваженим особам прийняти своєчасне й обґрунтоване рішення про порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми, оскільки несвоєчасна їх реакція на злочинні посягання, як переконливо доводить О. Р. Михайленко, з одного боку, як правило, призводить до приховання злочинів, до втрати доказів, без яких ускладнюється або стає неможливим встановлення істини у справі, а також до несвоєчасного вжиття заходів з розшуку осіб, що вчинили злочин, та продовження ними злочинної діяльності, а з іншого — необґрунтоване порушення провадження у кримінальній справі також є грубим порушенням закону, оскільки в цьому випадку безпідставно ставляться під сумнів честь і гідність людей, невинувато обмежуються права і свободи громадян, а окремі з них необґрунтовано відриваються від корисної праці [12, с. 8].

Основою порушення провадження у кримінальній справі не може бути беззвітний погляд органу дізнання, слідчого чи прокурора, а лише відомості про ознаки злочину, який готується або вже скоєно, які їм стали відомі. Тому, для того, щоб визначити готовність матеріалів оперативно-розшукового документування злочинів про торгівлю людьми до початку кримінально-процесуального провадження, необхідна наявність в них перевірених достатніх даних, які вказують на ознаки злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, а також переконання в наявності умов для прийняття законного та обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи про торгівлю людьми.

Тому вважаємо, що кримінальна справа про торгівлю людьми може бути порушена, якщо матеріали оперативно-розшукової діяльності: будуть мати достатні дані, які вказують на ознаки злочину, пов'язаного з торгівлею людьми (наприклад, дані з оперативних джерел, скарги та заяви потерпілих, дані, отримані при перевірці юридич-

них осіб, що надають посередницькі послуги з працевлаштування за кордоном, дані, отримані від правоохоронних органів інших держав, дані, отримані при взаємодії зі службами СБУ або Деркомкордону та ін.); коли ці дані є перевіреними та отримані з декількох незалежних джерел (наприклад, дані, які підтверджують факт реєстрації фірми в установленому законом порядку, наявність дозволу на відповідний вид діяльності, перевірка належності таких фірм існуючим організованим злочинним групам та ін.); коли матеріали оперативно-розшукової діяльності мають дані про майбутні джерела доказів по кримінальній справі (наприклад, наявність даних про осіб, які вже попередньо вивозились за кордон з метою сексуальної експлуатації, дані про осіб, відносно яких злочинцями проводяться дії, пов'язані з вербуванням або оформленням виїзних документів та ін.); коли оперативно-розшукові підрозділи забезпечили збереження до порушення кримінальної справи майбутні джерела доказів (наприклад, після сексуальної експлуатації потерпілі зверталися за медичною допомогою, тому важливе значення в подальшому для кримінальної справи можуть мати медичні документи, при необхідності вилучаються виїзні документи потерпілих, які можуть мати ознаки підробки, або результати застосування технічних засобів при проведенні ОРЗ та ін.); коли у представлених матеріалах є дані про джерела інформації, що вказують на ознаки злочину в діях окремих осіб (наприклад, дані про особи всіх учасників злочинної групи, контакти цих осіб та ін.).

Матеріали оперативно-розшукового документування злочинів про торгівлю людьми не повинні містити дані, які не піддаються перевірці процесуальними способами.

Але слід звернути увагу на те, що порушення кримінальних справ про торгівлю людьми не має бути самоціллю діяльності органів досудового слідства. Їх наполеглива та ініціативна робота за всіма отриманими фактами, відомостями та оперативними матеріалами має надзвичайно важливе значення, тому що є втіленням активної позиції правоохоронної системи в напрямку попередження злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що під матеріалами оперативно-розшукової діяльності треба вважати документи, які складено відповідним суб'єктом оперативно-розшукової діяльності, за результатами оперативно-розшукових заходів, проведених відповідно до Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" та відомчих нормативних актів, які містять джерела та способи отримання достатніх даних, що вказують на наявність у діяннях особи (осіб) ознак злочину, а також фактичні дані про майбутні джерела доказів по кримінальній справі.

Рішення про порушення кримінальної справи про торгівлю людьми за матеріалами оперативно-розшукової діяльності може бути прийнято етапно: матеріали, які мають відношення до предмету доказування повинні бути систематизовані, що дає змогу дати їм кримінально-правову та кримі-

нально-процесуальну оцінку та на її основі можливість виконання дій, пов'язаних з порушенням кримінальної справи.

Список використаних джерел

1. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : [монографія] / М. А. Погорецький. — Х. : Арсіс ЛТД, 2007. — 576 с.
2. Лисиченко В. К. Юридическое понятие документа и его значение / В. К. Лисиченко // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : РИО МВД, 1972. — С. 178—182.
3. Юридический словарь / [под ред. П. И. Кудрявцева]. — [2-е изд.] — Т. 1. — М., 1956. — 657 с.
4. Советская криминалистика : [учебник] — Ч. 1 / [под ред. С. П. Митричева и Н. В. Терзиева]. — М. : Госюридиздат, 1958. — 382 с.
5. Моисеев А. П. Криминалистическое исследование документов / А. П. Моисеев // Криминалистика / [под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова]. — М. : Юрид. лит., 1968. — 687 с.
6. Дорохов В. Я. Понятие документа в советском праве / В. Я. Дорохов // Правоведение. — 1982. — № 2. — С. 55—57.
7. Дорохов В. Я. Уголовно-процессуальная природа видов доказательств / В. Я. Дорохов. — М., 1982. — 238 с.
8. Кузнецова Н. А. Собираение и использование документов в качестве доказательств по уголовным делам : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. / Наталья Александровна Кузнецова. — М., 1996. — 384 с.
9. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. — Т. 2. — К. : Генеза, 1999. — 744 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 січ. 1997 р. / [за ред. В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка]. — К. : Юрінком, 1997. — 960 с.
11. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы) : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.09. / Виталий Константинович Лисиченко. — К., 1973. — 366 с.
12. Михайленко А. Р. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе / А. Р. Михайленко ; под ред. проф. А. Л. Цыпкина. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1975. — 151 с.

В статье рассматриваются проблемные вопросы возбуждения уголовного дела о торговле людьми по материалам оперативно-розыскной деятельности.

The article deals with the problems of institution of the criminal case about human traffic on the materials of the operative-investigative activity.

Стаття надійшла до редакції журналу 16 листопада 2009 року.